

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

ЦУРКАН Ігор Миколайович

УДК 821.161.2 (091) – 311.6

Старицький

**РОМАН МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО
“РОЗБІЙНИК КАРМЕЛЮК”:
ТИПОЛОГІЯ ЖАНРУ**

10.01.01 – українська література

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі української літератури Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Гуляк Анатолій Борисович,
завідувач кафедри україністики Національного медичного університету імені О.О.Богомольця.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Дем'янівська Людмила Семенівна,
Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, професор кафедри української літератури ХХ ст.
кандидат філологічних наук, доцент
Єременко Олена Володимирівна
Київський національний авіаційний університет, доцент кафедри української мови, літератури та культури.

Провідна установа: Тернопільський державний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, кафедра української літератури, Міністерство освіти і науки України, м. Тернопіль

Захист відбудеться 11 червня 2002 року о 16-30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К. 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова,9)

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9)

Автореферат розіслано 10 травня 2002 року

Вчений секретар спеціалізованої
вченої ради

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Процес духовного відродження української нації як передумови і складової частини державного становлення передбачає прилучення суспільства до відчужених мистецьких та інтелектуальних багатств. Це має відкрити шлях до нової культурної свідомості та нової культурної реальності. Зазначений духовний процес відбувається вже понад десятиліття, і не можна його недооцінювати. Окрасою нашої культури стає цілий ряд блискучих письменницьких імен, їх творів, що раніше перебували на периферії філологічної науки, не залучалися до активного літературознавчого контексту. Щоправда, ці радикальні зміни відбуваються здебільшого на інтелектуальних високостях нашого суспільства і поки що не торкнулися його внутрішніх структурних компонентів. Однією з причин, котра зумовлює таке становище національної гуманітарної, зокрема літературознавчої науки, можна вважати ще не напрацьовану, не зовсім глибоку джерелознавчу її текстологічну базу. Ґрунтовна дослідницька праця у галузі національних джерел і текстів (від історіографічних – до власне художніх), прив'язана до будь-якої події чи персоналії української етногенези, сприяє освоєнню суспільством національної культурної спадщини.

Художнє й історичне осмислення видатної національно-історичної постаті – Устима Кармалюка – видається сьогодні дуже актуальним, особливо в романі М.Старицького “Розбійник Кармелюк”, тим більше, коли йдеться про історію написання цього твору, його жанрову структуру, імпульси, що так чи інакше сприяли появі цього унікального епічного полотна. Роман “Розбійник Кармелюк” і сьогодні відіграє неабияку роль у відродженні наших національних первнів, що переросли і стали своєрідним національним міфом, спричинили яскраво-колеритний літературний характер, створили оригінальний літературний тип народного ватажка, обумовили виразну літературну атмосферу українського етносу .

Сучасна наука про літературу потребує не тільки прилучення до літературознавчого обігу численних письменницьких імен, їх творів, а й нового прочитання, переосмислення навіть тих класичних постатей у нашому письменстві, які навіть за радянських часів були віднесені до пантеону великих. Саме до таких зараховують ім'я М.Старицького, бо в історії української літератури другої половини ХІХ ст. за розмахом подвижницької діяльності, широти мислення, багатогранності творчої спадщини він посідає одне з чільних місць.

Самобутній поет, драматург, прозаїк, перекладач, Старицький-романіст відіграв також і неабияку роль у модифікації жанру історичного роману.

М.Старицький-прозаїк, автор історичних романів і повістей, у яких натхненно оспівано героїчну боротьбу українського народу за волю й незалежність у XVII – XIX ст., добре усвідомлював, що звернення до історичного буття нації в умовах бездержавності України є справою справді актуальною в піднятті національної самосвідомості народу. Окрім того, історичні твори письменника (трилогія “Богдан Хмельницький”, “Молодість Мазепи”, “Руїна”, “Останні орли”, “Облога Буші”, “Розбійник Кармелюк”) розкривали соціально-політичну, національну атмосферу відображених історичних епох, створювали узагальнений образ українського народу-борця за свої національні, соціальні права. Більше того, історична белетристика письменника сприяла не тільки оновленню ідейно-тематичних горизонтів української літератури кінця XIX – початку XX ст., пошукам зображально-виражальних засобів у художньому освоєнні дійсності, а й виводила українську літературу на європейський рівень.

Літературознавці по-різному оцінювали історичну прозу М.Старицького: об’єктом наукових студій була здебільшого поезія та драматургія митця (праці І.Франка, О.Пчілки, М.Петрова, М.Зерова, С.Єфремова, М.Дяченка, В.Коломійця, Л.Дем`янівської, Н.Левчик та ін.), проза письменника розглядалася побіжно, спорадично, у загальному контексті творчості М.Старицького (М.Сиротюк, В.Беляєв, В.Олійник). Відзначимо, що на характер цих літературознавчих розвідок, зокрема їх тенденційність, вплинули ідеологічні настанови радянських часів. І хоч існують праці про М.Старицького-прозаїка (В.Тищенко “Історичний роман М.Старицького про Кармалюка”, 1960; дисертаційне дослідження Т.Тищук “Трилогія М.П.Старицького “Богдан Хмельницький” в контексте українсько-руських літературних зв’язей”, 1990), на яких позначились вульгарно-соціологічні оцінки, все ж і досі немає комплексного естетичного аналізу історичної прози М.Старицького.

Актуальність теми зумовлюється нагальною потребою вивчення постаті М.Старицького-прозаїка, необхідністю нової інтерпретації генези та естетичної природи історичних творів белетриста в контексті українського літературного процесу кінця XIX – початку XX ст., з’ясування проблеми традицій і новаторства митця в аспекті жанру історичної прози, визначенні місця його історичного твору “Розбійник Кармелюк” у творчому доробку самого письменника та в історії української літератури початку XX віку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна праця виконувалась як складова частина комплексного дослідження “Шляхи розвитку української літератури XVII – XX ст.”, над яким працює колектив кафедри української літератури Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

Об'єктом і матеріалом дослідження є історична проза М.Старицького, зокрема роман “Розбійник Кармелюк”.

У з'ясуванні своєрідності історичної прозової творчості М.Старицького було використано джерельну базу документальних (актових) та наративних (оповідних) джерел. Вивчено матеріали, що зберігаються у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, в архівних фондах Музею театрального, музичного і кіномистецтва України та Архіву-музею літератури і мистецтва.

Мета дослідження – розкрити історичну зумовленість ідейно-естетичних та мистецьких пошуків Михайла Старицького; з'ясувати типологічні особливості жанрової природи роману “Розбійник Кармелюк” і визначити його місце й значення в літературному процесі цього періоду.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- послуговуючись жанрологією історичного роману, визначаючи типологічні ознаки роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк”, схарактеризувати традиції і новаторство письменника у створенні історико-пригодницького белетристичного жанру;
- з'ясувати витoki історіософії та світоглядно-естетичних пошуків М.Старицького;
- висвітлити художню еволюцію письменника у жанрі історичного роману;
- дати літературознавчий дискурс художньої та історичної правди в романі, співмірності історичного факту та авторського домислу;
- показати новаторство письменника у сюжетобудуванні, у використанні засобів творення характерів, образів, типів;
- здійснити аналіз роману “Розбійник Кармелюк” в аспекті жанру та дослідити його джерельну базу;
- вивчити логіку ідейного, художнього, проблемного, тематичного зв'язку, що споріднює творчість М.Старицького з попередниками і сучасниками, показати новаторство письменника у жанрі історичного роману;

Методологічною основою дисертації стали літературні праці українських і зарубіжних істориків і теоретиків літератури: М.Бахтіна, О.Білецького, І.Варфоломєєва, В.Кожина про жанрову специфіку великої прози, ґрунтовні дослідження з історії і теорії роману Л.Александрової, Р.Баґрій, Є.Барана, О.Білецького, А.Гуляка, І.Дзюби, М.Ільницького, Ф.Кейди, Г.Ленобля, М.Наєнка, Л.Новиченка, Б.Реізова, М.Сиротюка та ін.

У дисертаційній праці використано й інтерпретовано спеціальні наукові розвідки, присвячені дослідженню творчості М.Старицького: Олени Пчілки, І.Франка, М.Петрова, А.Огоновського, М.Зерова; Л.Дем'янівської, Н.Левчик, В.Олійника, М.Сиротюка, В.Тищенко.

У своєму дослідженні автор також спирався на праці з філософії історії (А.Гулиги), а також спеціальні історіографічні розвідки про діяльність У.Кармалюка (Й.Ролле, С.Максимов, С.Якимович, І.Єрофєєв, П.Лавров, І.Гуржій, В.Канівець та ін.)

Для вирішення поставлених завдань були застосовані такі **методи**: описовий, типологічний, зіставний.

Наукова новизна. У дисертації вперше досліджено роман письменника “Розбійник Кармелюк” як окрему художню систему, з’ясовано співвідношення у ньому історичної та художньої правди, реальних фактів та епізодів, створених уявою М.Старицького; визначено естетичну природу історичного конфлікту, осмислено відтворення динаміки національного духу; проаналізовано романну композиційну модель, нові інваріантні жанрові прикмети, інші типологічні ознаки і жанроутворюючі компоненти твору.

Теоретичне значення дисертації. Результати і висновки дослідження відкривають нові можливості у вивченні питань теорії та історії літератури, зокрема проблеми жанру, історизму, міжлітературних зв’язків; у формуванні нових підходів до розуміння спадщини М.Старицького та його місця в українському літературному процесі кінця ХІХ – поч. ХХ ст.; у нових теоретичних і конкретно-історичних студіях з історії української літератури, у галузі компаративістики.

Практична цінність дисертаційного дослідження полягає в тому, що його матеріали можуть використовуватись у викладанні курсу історії української літератури, теорії літератури, у проведенні спецкурсів і спецсеінарів на філологічних факультетах класичних і педагогічних університетів, у написанні курсових і дипломних робіт, у підготовці посібників з теорії літератури та з історії української літератури зазначеного періоду.

Апробація та впровадження роботи. Окремі розділи і дисертація в цілому обговорені на засіданні кафедри української літератури Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова, її результати і висновки доповідались на звітних наукових конференціях НПУ ім. М.П.Драгоманова і Херсонського державного педагогічного університету (2001 – 2002 рр.), апробовані на Всеукраїнській науковій конференції “Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку” (Херсон, 2001), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Проблеми вищої педагогічної освіти у світлі рішень II Всеукраїнського з’їзду працівників освіти” (Київ, 2001), Всеукраїнській науково-практичній конференції “Поетика художнього тексту” (Херсон, 2002). Результати дослідження впроваджувалися під час читання курсів лекцій та практичних занять з історії української літератури у Херсонському державному педагогічному університеті (Довідка №105 від 5 лютого 2002 року), Уманському державному педагогічному університеті імені П.Тичини (Довідка №99 від 11 лютого 2002 року), Вінницькому державному педагогічному університеті імені М.Коцюбинського (Довідка № 112 від 14 лютого 2002 року)

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 5 статей у фахових наукових виданнях.

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації – 209 сторінок, з них 196 – основного тексту. Список використаних джерел включає 181 позицію.

Основний зміст роботи

У **вступі** обґрунтовується вибір теми, її актуальність та новизна, визначаються мета і конкретні завдання, теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження.

У першому розділі **“Гене́за та естетична природа історичних творів М.Старицького”** акцентується увага на тому, що М.Старицький-прозаїк формувався під впливом тих літературних традицій історичної белетристики, які склалися у світовій художній практиці та власне в українському письменстві.

В українській літературі досліджуваного періоду порушуються нові проблеми, з’являються нові літературні імена, на долю яких і випадає творення історичної прози.

Взявши за основу досягнення попередників, розвиваючи їх традиції, М.Старицький-прозаїк почав модифікувати українську історичну прозу на якісно новому рівні.

Історіографічні погляди М.Старицького формувалися ще в студентські роки, коли він брав участь у культурно-просвітницькому русі в рамках “Старої громади”. Досвід вдумливого поціновувача історичних документів він набуває у період служби в Київському історичному архіві, а також під час роботи в Південно-Західному відділі Російського географічного товариства.

Підґрунтя історичної прози М.Старицького, певний етап осягнення ним історичної минувшини становлять і його драматичні твори на історичну тематику (всі вони віршовані): “Богдан Хмельницький” (1897, перша редакція– 1887р.), “Маруся Богуславка” (1897), “Юрко Довбиш” (1898), “Тарас Бульба” (1893), “Оборона Буші” (1898), “Остання ніч” (1899), “Владислав IV” (1904) й ціла низка творів, які за життя автора через цензурні заборони не були опубліковані, а на сцені йшли під іншими назвами – “Осада Дубна”, “Гаркуша” та ін.

У реферованому розділі дисертації йдеться про Старицького-прозаїка, автора історичних романів і повістей, у яких натхненно оспівано героїчну боротьбу українського народу за волю й незалежність у XVII – XIX ст. (“Богдан Хмельницький” (“Перед бурею. Історичний роман з часів Хмельниччини”, 1894; “Буря”, 1896; “Біля пристані”, 1897), де панорамно розгорнуто події національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти у другій половині XVII ст. під проводом Богдана Хмельницького. Тема національно-визвольної боротьби, а також гайдамацького руху під проводом Залізняка і Гонти знайшла своє відображення в епічних полотнах М.Старицького – “Молодість Мазепи” (1898), “Руїна” (1899), “Останні орли” (“Гайдамаки”, 1901), повісті “Облога Буші” (1894).

Неабиякий вплив на становлення М.Старицького-прозаїка і, зокрема, написання ним історичних романів, формування його історіософських поглядів мали його широкі контакти з П.Кулішем, студії і використання архівних матеріалів, опрацювання українських, російських, польських історіографічних документів, співпраця з дочкою Людмилою Старицькою-Черняхівською.

Дослідники творчості М.Старицького (В.Беляєв, Й.Куриленко) применшували або ж недооцінювали роль Людмили (дочки М.Старицького) у написанні історичних романів.

Взявши до уваги архівні матеріали, спростовується думка попередників і віддається належне співавторству Л.Старицької-Черняхівської у написанні роману.

Значна увага відведена джерельній базі роману “Розбійник Кармелюк” М.Старицького. На час написання роману М.Старицький, зважаючи на об’єктивні і суб’єктивні причини, не мав можливості познайомитися з власне українськими історіографічними матеріалами про Кармалюка, бо їх, на жаль, не було. Романіст недостатньо глибоко був обізнаний із архівними документами, матеріалами про діяльність народного ватажка, про що свідчить зіставлення твору з опублікованими в минулому столітті історичними документами.

Уважне прочитання роману “Розбійник Кармелюк” дає підстави твердити, що основним джерелом для написання цього твору була белетризована розвідка польського дослідника Йосипа Ролле “Кармелюк”. Відомості про соціальний статус героя, сімейне становище, місця, де відбувались події, письменник почерпнув із етнографічних та краєзнавчих праць, фольклористичних статей, періодичної преси та деяких фольклорних та літературних творів. Відзначається критичне, творче ставлення М.Старицького до цих джерел. Письменник завжди залишався оригінальним художником: окремий, взятий із книги, статті чи переказу факт, він міг розгорнути у широку картину, насичену новою проблематикою і своєрідним змістом.

У розділі також йдеться про інші джерела роману, з’ясовуються причини зацікавлення автора історичною постаттю Устима Кармалюка. Тут зауважується, що єдиним матеріалом про життя і діяльність Кармалюка на час написання М.Старицьким роману було зазначене дослідження Й.Ролле. Тому зіставлення роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк” із белетризованою розвідкою польського дослідника дає змогу визначити спільні і відмінні їх характеристики. Багато спорідненого є в зображенні Кармалюка, його родинного оточення, інших персонажів твору. Проте саму національно-визвольну боротьбу під проводом Кармалюка М.Старицький моделює зовсім не так, як Й.Ролле.

Зіставлення історичного роману М.Старицького з науково-художньою працею Й.Ролле свідчить про деяку спорідненість образної системи, сюжетно-композиційних ходів, романтичного способу відображення головного персонажа Кармалюка тощо. Проте слід визнати, що М.Старицький виявив неабияку оригінальність, майстерність у художньому

відтворенні історичної постаті народного ватажка, надавши їй неповторного індивідуального характеру, моделюючи свій твір як самодостатню художню систему.

На історії створення роману позначились праця С.Максимова “Сибирь и каторга” та розвідка М.Симашкевича “Римское католичество и его иерархия в Подолии”, зміст яких носить етнографічний та краєзнавчий характер, проте вони містять деякі відомості про Кармалюка. Одними із найважливіших джерел роману М.Старицького були фольклористичні розвідки і народнопоетичні жанри про Кармалюка, опубліковані свого часу в журналі “Киевская старина” (Є.Маковський “Из рассказов о Кармелюке”, Ю.Олтаржевський “Воспоминания старожила о Кармелюке”, С.Венгржиновський “Еще кое-что о Кармелюке” тощо), народнопоетичні різножанрові твори, що сприяли рельєфнішому і повнішому відображенню місцевого національного середовища, духовної атмосфери часу.

Для повнокровного зображення образу Кармалюка М.Старицький використав народні пісні та легенди про нього. Зразки усної народної творчості про Кармалюка стали побутувати ще за його життя, особливо в період посилення і розгортання селянського руху. Вони досить різноманітні за жанрами і тематикою: історичні пісні, оповідання і перекази, казки й легенди, прислів'я і приказки, в яких поєдналася народна пам'ять і народна уява, сліди справжніх історичних реалій і їхня історична інтерпретація, але не цілком романтична, гіперболічна, а така, що вирізняє народну філософію у баченні історії й патріотизму, народні уявлення про добро і зло, про соціальну несправедливість, про боротьбу за національну волю.

Про захоплення і зачудування М.Старицьким народними поетичними перлинами свідчить заключний акорд роману: “А творчість народна робила своє діло... вона складала чудові пісні й думи, переплітала дійсність з казковістю фантазії і окутувала ореолом слави сумний образ отамана Кармелюка”.

У другому розділі **“Роман М.Старицького “Розбійник Кармелюк” крізь виміри жанру: проблеми традицій і новаторства”** окреслено жанрову специфіку аналізованого твору. Акцентовано на тому, що категорія жанру інтегрує в собі характерні особливості змісту та форми, визначає не лише його зовнішні ознаки, а й внутрішні властивості.

Дослідники не дали адекватної оцінки художнім здобуткам роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк”, зневажаючи романтизм, гіпертрофуючи максимум – реалістичне відображення класової боротьби.

Відзначений хитросплетінням подій і пригод, химерністю сюжету, розгалужені і численні вузли якого охоплюють різноманітні сфери життя і багатство проблем, безліч змішаних в інтригу персонажів, “Розбійник Кармелюк” має всі ознаки історичного роману з яскраво вираженими рисами пригодницького. Прелюдією до історичної прози М.Старицького стали твори Г.Квітки-Основ'яненка (“Предання о Гаркуше”), О.Стороженка (“Марко Проклятий”), Є.Гребінки (“Чайковский”), П.Куліша (“Чорна рада”), І.Франка (“Петрії і Довбушуки”).

Старицький не тільки засвоїв фактаж, а й по-філософськи осмислював закономірності історичної, національної ментальності українського народу на певному етапі, її здатність згасати і відроджуватись знов.

Романіст не ототожнює художнього історичного роману з історією, тобто науковим дослідженням минувшини, висуваючи на перший план загальнолюдські проблеми і суто белетристичні завдання. Письменнику затісно в рамках неореалізму. Незвичайні духовні, моральні і фізичні сили історичного героя в екстремальній ситуації закодували в собі романтизм як генотип жанру і прийомів характеротворення. Звідси – М.Старицький, дотримуючись основних законів жанру історичного твору, закладеними попередниками, орієнтувався й на новітні європейські ідейно-естетичні віяння, що “диктували” новаторські зображально-виражальні засоби, сприяли модифікації жанру історичного роману.

Історична епоха, віддзеркалена у романі М.Старицького, постає досить зримо і багатоаспектно. Письменник пов'язує історичний конфлікт роману, долю і взаємини персонажів твору із загальноісторичними реаліями того часу, органічно включаючи житейські перипетії в сюжетну канву твору, що робить їх активно діючим елементом сюжету.

Синкретизм роману, в якому дійсність, факт, документ поєднується з романтичним, пригодницьким елементом, що подекуди стоїть на межі ймовірності, є визначальним для жанрової природи твору. Історія і пригода, реалізм і новоромантизм у романі, справді, невіддільні одне від одного.

Поставивши перед собою завдання – узагальнено відтворити український характер, дух волелюбного українського народу, письменник зберігає гармонійну співвіднесеність

історії фактів та епізодів, створених його художньою уявою. Сюжет роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк” пов’язаний з долею головного героя, відтвореного не тільки на тлі історії й легенд, романтики і реальності, вигадки і документальності, народнопоетичної стихії й історичного факту. Сюжетний ритм у романі “Розбійник Кармелюк” динамічний – захоплюючі події і пригоди змінюються побутовими сценами, народна мудрість, супроводжувана соковитим народним словом, змінюється публіцистичними описами.

Порушення злободенних проблем кінця XIX ст. на матеріалі минувшини дало можливість М.Старицькому-романісту спроектувати поліфонічні описові перспективи. Максимально зорієнтований у координатах історичного часу та історичного простору, роман не лише трансформував історію внутрішнього світу головного героя, а й, синтезуючи правду історичну і правду художню, відтворив найтипівіші конфлікти доби, що декодуються через проникнення зовнішнього у внутрішню естетичну суть людського характеру.

Створений під впливом жанрових оновлень, продиктованих швидкоплинним процесом диференціації і синтезу, взаємовиявленням і взаємодоповненням жанрів, літературних родів, роман М.Старицького утвердив особливий хронотоп – плин або рух явищ природи, природної стихії як загального фону й екзистенцію героїв, взаємодію природного часу і часу людського життя. У романі плин людського життя проникає у природний час і, навпаки – природа, реалії є певним фоном початку життєвого шляху героїв або віддзеркалюють їхні духовні рефлексії, потрясіння, внутрішні “душевні конфлікти та катастрофи” (І.Франко).

Сповідуючи закони жанру історико-пригодницького роману, М.Старицький наснажує свій твір рельєфними просторовими і часовими параметрами людських життів: це не тільки скрупульозне зображення еволюції головного персонажа, а й моделювання людських доль героїв другого плану (Олеся, Уляна, Хоздодат), з іменами яких пов’язані інші сюжетні вузли твору, і які немовби стверджують думку Гегеля, що роман є епосом приватного життя людини.

Вдаючись до відображення історичного конфлікту як неодмінного атрибуту жанру, автор майстерно використовує прийоми нагромадження всіляких перешкод на шляху головного героя, ретардацію, авторські відступи, гіперболізацію пригод героя, характерних для пригодницького роману. Прямуючи до певної мети, герой мимоволі опиняється дуже далеко від неї. Одна пригода чи інтрига в романі породжує іншу, з’являються несподіванки.

Отже, це не просто нагромадження пригодницьких епізодів, а їхнє “самотворення за законами жанру”. Всі ці жанрові типологічні ознаки говорять про тенденції неоромантизму, елементи міфічності твору тощо. Усе це можна назвати формуванням внутрішнього тексту.

У романі “Розбійник Кармелюк” використана найпоширеніша сюжетна структура, заснована на пригоді, що є основним компонентом усієї композиційної системи. Пригода в романі – це шлях героя у світ, пошук правди і справедливості. Авторській майстерності і характеру відображуваної епохи відповідають вдало поєднані історичне начало з художньою фантазією. У змалюванні героїв романіст дбає про культуру і певний рівень їхнього мислення, тонко і точно передає почуття змодельованих образів, високості духу внутрішнього ества персонажів.

Пригоди і подвиги героя, досконало підібрані і вмотивовані переслідування, втечі, неминучі зустрічі, потаємні ходи, перевдягання, з одного боку, відповідають історичній значимості подій, до яких вони причетні, відповідають жанровій матриці історичного твору, а з другого – вирізняють його жанровий різновид – історико-пригодницький роман, домінуючою рисою якого є тонкий психологічний аналіз.

Автор твору поєднав реалістичну і романтичну концепцію у моделюванні дійсності, одночасно відстоюючи не тільки повноту зримих докладних зовнішніх характеристик героя, а й відображаючи складні внутрішні психологічні процеси, що відбуваються в його душі. Він створив своєрідний поліфонічний роман, у якому поєдналися найрізноманітніші образи і персонажі, віддзеркалилися їх духовна сутність і авторське ставлення до неї, майстерність словесного живопису і барвистість, контрастність пейзажів, тонкі психологічні спостереження й рельєфні просторові та часові параметри людських доль, утвердивши в українській літературі жанр історико-пригодницького роману з характерною для нього масштабністю, розгалуженістю художньої структури тексту, що виходить за рамки традиційної історичної прози.

Зосередження на зовнішніх проявах подій, внутрішній характеристиці персонажів, суб`єктивність, ліризація оповіді, відображення приватного життя персонажів, панорамність відображених епізодів – типологічні ознаки історичного роману, закорінені у світовій й українській історичній прозі. Роман відзначається оригінальною композиційною формою, структура якої тяжіє до тих стандартів європейського епосу, який дає можливість художньо збагнути модель історичної минувшини.

У реферованому розділі наголошується на тому, що пригода в текстовому масиві твору є неодмінним компонентом структури художньої системи. Вона одночасно виступає у творі і композиційно-сюжетною гіперболою, яка морально вивіряє через перешкоди і випробування головного героя на всьому його шляху, і водночас визначає параметри долі головного протагоніста – шукати й знаходити.

Роман М.Старицького “Розбійник Кармелюк” має статус не лише історико-пригодницького твору. Автор розширив межі різновиду жанру, виводячи свою історичну прозу на нові мистецькі обрії. Романіст висвітлив події реального історичного факту, до того ж, у романі ця історична правда художньо інтерпретована з великою внутрішньою силою, бо вона зафіксувала правду народного характеру, народного світогляду, відбиваючи саморух і національно-духовну атмосферу тогочасного українського суспільства. Викликає подив тонке знання письменником побуту, фольклору, різних ритуалів, обрядів, народних звичаїв того часу, уміння органічно включати цей багатий матеріал у композиційні рамки твору, що робить його органічним живим елементом художньої тканини тексту.

Заглибленість у багатий історичний фактаж, ретельність у відображенні національно-історичної атмосфери часу, героїко-романтичний пафос, гармонійне поєднання новоромантичних і реалістичних засобів відтворення дійсності, гнучка збалансованість правди історичної і авторського домислу – це ті визначальні типологічні виміри жанру роману “Розбійник Кармелюк”, що дозволили йому втілити провідну ідею твору у розкритті героїчного духу нації проти польського засилля, утвердження нездоланих і невичерпних сил народу у його національному поступі .

У третьому розділі **“Образна система роману “Розбійник Кармелюк” та способи її художнього втілення”** здійснено дискурс образної системи твору, способів їх моделювання та індивідуалізації. Прикметною ознакою “Розбійника Кармелюка” є те, що всі герої твору показані в динаміці, вони не перестають діяти аж до кінця розвитку сюжетної дії, зазнаючи при цьому певного розвитку, “ростуть” на очах у читача. Всі виведені автором характери чітко окреслено, інколи гіперболізовано, як того вимагає жанр історико-пригодницького роману, вчинки їх у достатній мірі вмотивовані, показані крізь призму ідейно-тематичного навантаження, жанрової специфіки, внутрішньої структури, способів відображення дійсності тощо.

В епіцентрі роману М.Старицького художньо довершено введено образ Івана Кармелюка (історично Устим Кармалюк). Художню еволюцію цього образу умовно можна поділити на три етапи: становлення героя як народного месника; діяльність його як борця за справедливість, особисте щастя; поступовий відхід від боротьби.

М.Старицький користується різними засобами психологічного аналізу, серед яких перше місце належить художньому портрету, зовнішньому виразу екзистенцій героя; неабиякий сенс у творі відведено автопсихоаналізу самого героя і змалюванню самого процесу мислення, пульсації “оголеної” думки, що дає можливість простежити не тільки реакцію Кармелюка на нестерпні життєві умови народу, а й процес народження і наростання його бунтарської свідомості.

У художньому творенні головного протагоніста неабияку роль відіграє художній портрет, що дає зрозуміти зовнішній вияв внутрішнього життя героя. Образ Кармелюка виводиться через оцінки героя іншими персонажами – його прихильниками і опонентами. Значну роль відіграють тут і авторські характеристики, суб’єктивне його ставлення до обдарованості Кармелюка. Впадає в око надмірна гіперболізація М.Старицьким свого героя.

Водночас зазначається, що визвольній боротьбі Кармелюка, його організаторській діяльності в романі приділена значна увага. Він завжди виступає захисником знедолених, стоїть на боці упродовження і скривджених, марно не проливає людської крові і цього ж вимагає від своїх побратимів. У центрі уваги автора – й показ життя подільських дідичів: Янчевського, Пігловського, Хойнацького, Фінгера та ін. Невеликий загін Кармелюка діяв не лише на Поділлі, відгомін кармелюківських борінь за правду відчутний був на Волині, доходив і до Полісся; про діяльність “останнього гайдамаки” було відомо і в Бессарабії, селяни та панська челядь завжди охоче допомагали повстанцям, добровільно поповнювали їхні ряди.

У романі “Розбійник Кармелюк” любовно введені й інші образи. Таким постає образ дружини Кармелюка Марини, покірної, терплячої, котра вимагає від нього християнського смирення. У текстовому масиві твору вирізняється і образ Уляни, яка діє в загоні Кармелюка, письменник відзначає її егоїзм, примітивність життєвого ідеалу, користолюбство. Особливо тепло змодифікований образ Олесі – чистої душі, підкреслено роль художньої деталі в створенні цього персонажа.

Романна структура тексту вимагала від М.Старицького і змалювання образу загону Кармелюка, де особливо виділяється попович Хоздодат. Письменник вдається до іронії,

коли говорить про панство як узагальнення соціального зла. Тут підкреслено, що у Старицького-романіста портретна характеристика є поліфункціональною щодо психологічної картини образної системи роману. Здебільшого портретна характеристика героя у романі виконує не тільки “інтервентну” функцію, роль психологічного аналізу, а й “екстервентну” – фіксацію зовнішніх порухів, жестів, діалогів тощо.

У романі “Розбійник Кармелюк” акцент робиться на зовнішніх виявах, психології героїв, фіксується лише зовнішній результат внутрішнього процесу. Експресія опису героїв, що виявляється у влучних епітетах, художніх паралелізмах, надає портретним характеристикам енергії суб’єктивного, визначеного кута зору, енергії зворотної дії. Визначальним засобом тут стає комбінація різних поглядів, які допомагають рельєфніше відтворити зовнішній і внутрішній світ персонажів.

Образна система роману носить динамічний характер, реалізований через гостро психологічний, емоційно-оцінний, суб’єктивно забарвлений комплекс описів головного героя та інших персонажів, у яких відтворюється внутрішній світ не лише об’єкта опису, але і його суб’єкта.

Ще одна прикметна риса, що вирізняє М.Старицького-романіста, – це динаміка його портретних характеристик, портретів-вражень, поданих завжди у русі. Проте для внутрішнього стану людини прикметний не стільки сам рух, скільки його характер. Адже саме прикметність рухів визначає своєрідний спектр настроїв героїв, відповідно й опис із однозначної статички перетворюється у функціональну пластику, набуває об’ємної рельєфності.

Самобутнім талантом, тонким знавцем мови, майстром портретної характеристики персонажів показав себе М.Старицький у романі “Розбійник Кармелюк”.

Дисертаційна праця завершується “**Висновками**”, в яких, зокрема, зазначено, що у трансформації жанру історичного роману М.Старицькому-белетристу належить своє особнє місце в історії української літератури початку ХХ століття. Озброївшись тонким інструментарієм художнього аналізу і синтезу в інтерпретації нової концепції історичної минувшини, витворивши власну, оригінальну жанрову форму моделювання людини і дійсності, збагнувши характер історичних конфліктів, митець створив цілісний характер історичної постаті Устима Кармелюка, що переріс під його пером із міфічно-легендарного

символу у колоритний літературний характер, оригінальний літературний тип народного ватажка в час національно-визвольного піднесення.

Відображена історична епоха, змодифіковані цільні натури, образи-персонажі, характер історичних перипетій, конфліктів, гармонійне співвідношення правди історичної і правди художньої, майстерність у розкритті психологічних характеристик логічно співвідносяться з зовнішньою і внутрішньою композицією і відповідають жанровій природі, створюють цілісну, художньо довершену систему пригодницько-історичного роману.

Авторська індивідуальна концепція відображення дійсності, новоромантична стихія у розкритті ідейно-тематичного навантаження твору формує жанр, спричинює добір відповідних художніх прийомів типізації, індивідуалізації, детермінується характером змальованих історичних реалій.

“Розбійник Кармелюк” – роман, що синкретично поєднує пригодницьку структуру з новоромантичним втіленням історичних подій минулого. Такий синтезований спосіб уможлиблює створення складної, багатогранної історичної постаті – Устима Кармелюка, образ якого набуває особливого ліризму і художньої витонченості.

Роман письменника “Розбійник Кармелюк” – етапний у творчості М.Старицького і є неповторним явищем в українській літературі. Якщо для роману М.Старицького “Богдан Хмельницький” притаманна широта і панорамність історичних подій та глибина їх осмислення, високий художній рівень зображення батальних сцен, причому моделюючи параметри історизму, історичних реалій домінують над художньою правдою, то у “Розбійнику Кармелюку” превалює ця остання жанротворча грань, але при цьому дух, колорит, атмосфера відображеної доби настільки досконалі, що надають йому незаперечної індивідуальної якості.

Одна з найхарактерніших типологічних ознак твору полягає в тому, що його автор, дотримуючись романної композиційної моделі, в основному зберігши закони жанроутворюючої матриці, наповнив його новими інваріантними жанровими прикметами, неповторними новаціями у сюжетобудуванні, збагатив його структуру новими якостями. М.Старицький-романіст, трансформуючи історію фактів в історію художніх картин і образів, використовує свою поетичну фантазію, яка сфокусована на неоромантичні способи типізації і витворення художньої правди великої узагальнюючої сили.

Узявши до уваги традиційні типологічні виміри західноєвропейського і українського історичного романів, М.Старицький створив оновлену модифікацію жанру, збагатив його

художню структуру новими якостями, новаціями. “Розбійник Кармелюк” – твір, що органічно поєднує правдиві історичні події і дивовижні пригоди головного героя, деталізований опис побуту не тільки сільського люду Правобережної України, Поділля, а й інших суспільних верств, поглиблений аналіз людської душі і вражаючі своєю розмаїтістю і ідейно-системним завданням картини природи з високою художністю.

Гармонійна збалансованість реальних фактів, зафіксованих історіографічною наукою, найрізноманітніші фольклорні жанри, де відображений художній образ Устима Кармалюка, і художні узагальнення, створені уявою митця, дали можливість Старицькому-романісту панорамно відтворити дух тогочасної доби, правдиво передати селянське і панське мікросередовище, в яких тонко простежується внутрішній світ особистості, складають уявлення про історичну долю українського народу.

Цілком закономірно, що назва роману декодує характер його жанрової специфіки: романіст створив образ соціально-активного героя, який духовно формується і зростає у пошуках істини, правди життя, черпає свої моральні сили у народному середовищі, стає захисником усіх обездолених і скривджених. Пафос роману М.Старицького – заперечення вузькоєгоїстичних засад у взаєминах українців із сусідами-поляками; у заклику до пошанування національних прав окремої людини-народу-нації як самодостатньої одиниці; у проєкції на оптимальне вирішення національних проблем з урахуванням уроків історії.

Вдаючись до художнього моделювання історичних подій, романіст водночас береться до розв’язання складних ідеологічних, світоглядних, релігійних, а відтак – національних тогочасних проблем. Його роман “Розбійник Кармелюк” є відвертим протестом не тільки проти соціальної кривди, а насамперед проти віками нав’язуваного українцям комплексу меншовартості, проти будь-якого чужоземного гніту, що супроводжувався плюндруванням рідного краю, його духовних, релігійних, матеріальних цінностей і зрештою – проти бездержавності України.

Основні положення і висновки дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Цуркан І. Духовна близькість душ. (Творча співпраця М.Старицького й Л.Старицької-Черняхівської) // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – №1. – С.48–51. (0,35 друк. арк.)

2. Цуркан І. Історія, що “зацвіла на зруйнованім старосвітським мурі”// Південний архів. Філологічні науки: Збірник наукових праць. Випуск ІХ.– Херсон: Айлант, 2001. – С.297–302. (0,62 друк. арк.)
3. Цуркан І.М. Типологічна спорідненість роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк” та белетризованої розвідки Й.Ролле “Кармелюк” // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 2000. – Т.ХХІІ. – Вип.2.– Ч.2. – С.318–325. (0,48 друк. арк..)
4. Цуркан І. Фольклорна стихія роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк”// Українська мова і література в школі. – 2001. – №5. – С.59– 62. (0,43 друк. арк.)
5. Цуркан І.М. “Шукайте тільки правду і нею жийте...” (До 160-річчя з дня народження Михайла Старицького) // Наука і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. – К.: Логос, 2000. – Т.ХХІІІ. – Випуск.2. – Ч.3. – С.247– 253. (0,42 друк. арк.)

Анотація

Цуркан І.М. Роман Михайла Старицького “Розбійник Кармелюк”: типологія жанру. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.01 – українська література. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – К., 2002.

У дисертації досліджено жанрову природу роману М.Старицького “Розбійник Кармелюк” у контексті усєї прозової творчості митця на історичну тематику; розкрито генезу та естетичну природу художньої белетристики романіста, вплив на неї світової романістики та художньої практики класичної української літератури; з’ясовано образну

систему твору на рівні її ідейно-тематичного навантаження, архітекτονіки, внутрішньої композиції, мовно-стильових особливостей. Найбільше уваги приділено особливостям творення постаті головного героя твору – Івана Кармелюка, співвідношенню у ньому правди історичної і авторського художнього домислу. Конкретизовано фольклорні, історіографічні джерела цього образу, визначено реалістичні і новоромантичні способи моделювання дійсності, характер історичного конфлікту роману, його художню реалізацію крізь виміри жанру твору.

Ключові слова: історико-пригодницький роман, фольклорна контамінація, жанрова дифузія, поліфункціональність прози, образна система, синкретизм відображення дійсності.

Анотація

Цуркан І.Н. Роман Михайла Старицького “Разбойник Кармелюк”: типологія жанра. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.01 – украинская литература. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – К., 2002.

В диссертации исследуется жанровая природа романа М.Старицкого “Разбойник Кармелюк” в контексте всего эпического творчества писателя на историческую тематику. Анализируется художественная модель главного образа – Ивана Кармелюка сквозь авторское видение и творческое представление исторического прошлого в романе. М.Старицкий-романист посредством художественной фантазии моделирует историю фактов, историю реалистических картин и образов. При этом художественная фантазия способствует типизации, созданию такой художественной правды, которая дает возможность воспринимать панорамно и объемно конкретные исторические факты, сам исторический образ Устима Кармалюка, переростающий под пером писателя из мифическо-легендарного символа в колоритный литературный характер, оригинальный литературный тип народного вожака во времена национально-освободительного подъёма.

Рассматриваются ключевые теоретические проблемы исторического и приключенческого романа, определяется влияние историографических трудов И.Ролле “Кармелюк” и С.Максимова “Сибирь и каторга” на историю написания романа, историософию и становление эстетических взглядов М.Старицкого-романиста.

На основании исследования жанровой и композиционной структуры, хронотопных особенностей романа “Разбойник Кармелюк” произведен анализ его внутренней организации сквозь призму жанровой специфики, образной системы в сопоставлении с другими историческими романами самого автора и других писателей конца XIX – начала XX века.

Определяется жанровая матрица произведения М.Старицкого, другие его типологические признаки, характеризуются традиции и новаторство писателя в моделировании историко-приключенческого беллетристического жанра.

На основании микроанализа произведения М.Старицкого определено, что роман писателя “Разбойник Кармелюк” был этапным по сравнению с предыдущими историческими жанрами в украинской литературе: он стал колоритнее в отображении конкретной исторической эпохи, ее духа, в хронотопных измерениях, в расширении и количестве сюжетных ходов и линий, многограннее в изображении исторических и психологических конфликтов.

Установлено, что роман М.Старицкого “Разбойник Кармелюк” - это историко-приключенческий роман, в котором автор показал социально активного героя, духовно сформировавшегося в поиске истины и правды жизни.

Принцип историзма, исторический конфликт являются основополагающими для М.Старицкого-романиста и в моделировании социального бытия народа. Конкретная историческая эпоха в романе отобразилась и на идейно-моральных контрастах между героями произведения. Беллетрист гармонично соединяет в своем романе разные стилевые параметры художественного письма, что свидетельствует о жанровой диффузии произведения: реалистическом и новоромантическом способах отображения исторической действительности.

Ключевые слова: историко-приключенческий роман, фольклорная контаминация, жанровая диффузия, полифункциональность прозы, образная система, синкретизм отображения действительности.

Summary

Tsurkan I.M. Novel by Mykhailo Starytsky “The Robber Karmelyuk”: typology of genre. – Manuscript.

Thesis for Degree of the Candidate of the Philological Sciences by speciality 10.01.01 – Ukrainian literature – Drahomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2002.

In our thesis genre nature of “The Robber Karmelyuk” novel by M. Starytsky is investigated in the context of overall prose works of the artist on historical topic; the genesis and aesthetic nature of historical fiction novelist are revealed, and its influence on world historical prose and artistic practice in classical Ukrainian literature system of the work on the level of its ideological and topical loading, architectonics, inner composition, speech and style features are also defined. The greatest attention has been paid to the image of the main character Ivan Karmelyuk, mutual estimation of historic real events and authors fiction; folk, historical sources of this character are also defined, realistic and new romantic means of reality formation are revealed as well as the character of historical conflict of the novel, its artistic realization through the dimensions of the novels genre.

Key words: folklore contamination, genre diffusion, semifunctioning of the prose, figurative system, syncretism reflection of the reality.